

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

ГЕОРГИ ДАНЧЕВ (Велико Търново)

СИМБИОЗА НА ЖАНРОВЕТЕ В ТВОРЧЕСТВОТО НА НЯКОИ ПИСАТЕЛИ ОТ ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

Проблемът за симбиозата на жанровете в творчеството на писателите от Търновската книжовна школа досега не е бил предмет на специално проучване. До него само понякога са се докосвали някои български литературни историци, изследвали други проблеми от тяхното агиографско, панегирично¹ и епистоларно² наследство. Трябва да споменем, че това се отнася и до останалите периоди от многовековното развитие на старата българска литература – проблемите около взаимоотношенията между литературните жанрове, около тяхното съжителство и взаимодействие не са били проучвани обстойно.

Всъщност въпросът за жанровете в старославянските литератури и за тяхната система и взаимодействие застана с цялата си значимост пред славистиката преди четвърт век, след като акад. Дмитрий Сергеевич Лихачов го постави в доклада си пред петия международен конгрес на славистите в София през 1963 г.³ На жанровете той отдели внимание и в книгата си „Поэтика древнерусской литературы“ (1967)⁴, а наскоро след това се спря на тях и в доклада си през шестия международен конгрес на славистите в Прага през 1968 г.⁵, както и в статията си „Старославянските литератури като система“⁶, която представлява разширен вариант на този доклад.

Като изяснява особеностите на жанровете в старославянските литератури, Д. С. Лихачов пише: „В системата на литературата челно място заема системата на жанровете. Жанровете се намират помежду си в определено, далеч не случайно отношение. Това е своего рода „растителна асоциация“, в която се включват в съвместно съжителствуване различни породи, видове и индивиди“⁷.

С основание акад. Лихачов поставя въпроса за необходимостта от изучаване на съжителството между жанровете (а всеизвестно е, че съжи-

2. Търновска книжовна школа

телство значи симбиоза), като една от основните задачи, стоящи пред медиевистите, изучаващи старата руска литература: „Една от най-важните задачи – пише той – в изучаването на руската литература от XI – XVII в. е да се изяснят условията на **съжителствуване на различни жанрове** и различни художествени методи, защото самото обединяване на различните произведения става не без участието на художествени изисквания.”⁸

Терминът симбиоза в смисъл – симбиоза на жанровете – все още не е популярен в литературознанието, макар че вече е употребяван няколко пъти през последните десетина години (1979 и 1983)⁹ и има свое място в съвременната литературна наука.

Писателите от Търновската книжовна школа, които в своята книжовна практика допускат симбиоза на жанровете, може да разделим на две групи. Разбира се, това разделяне е условно и се прави само въз основа на тяхното отношение към явлението, формулирано още в заглавието на съответното произведение, в което се посочва какъв е неговият жанр.

Към първата група отнасяме онези представители на Търновската книжовна школа, които допускат смесване и съжителство на различни жанрове, без да отбелязват това в заглавието на творбата. Това се отнася на първо място за създателя на школата – Евтимий Търновски – и за неговите преки и непреки ученици Григорий Цамблак, Йоасаф Бдински, Константин Костенечки.

Втората група писатели постъпват по-иначе, като още в заглавието на съответното произведение посочват, че в него съжителстват два, три или повече жанра (житие и похвално слово; плач, молитва и похвала и пр.). Това е характерно за някои от произведенията на Владислав Граматик и на Димитър Кантакузин, които отнасяме към тази група.

Ограниченото време ме задължава при изясняване на въпроса да се спра само на двама автори – на Евтимий Търновски и Димитър Кантакузин – представители на двете групи.

Внимателното проучване на книжовното наследство на Евтимий Търновски показва, че в него може да се открият редица случаи на симбиоза на жанровете. Най-ярко тя се откроява в някои от неговите жития и похвални слова, в които се среща с доближаване на функциите им. Като разглежда особеностите на похвалните слова през XIV – XV в. в доклада си, изнесен на първия международен симпозиум „Търновска книжовна школа”, проф. д-р Донка Петканова-Тотева с основание изтъква: „Поради обогатяването на похвалното слово с житеписни факти и подробности словата, освен че възхваляват, започват и да дават познания, да изпълняват функцията на жития. Затова за разлика от старите похвали те наред с житията са първостепенни исторически извори. Подобен процес настъпва и в житията, но в обратен смисъл. Поради насищането им с лиризм, общо казано, поради проникването в тях на характерните за похвалните елементи, те не само разказват за героя и дават пример за подражание, но започват и да възхваляват със средствата на реторическата проза, да играят ролята на похвали. Ето защо при светци, на които се

пишат жития, става излишно да се пишат похвали, а на онези светци, за които са написани похвални слова, не е необходимо да се напишат жития”¹⁰.

Не е необходимо да се спирам и на четирите жития, написани от Евтимий Търновски (за Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Филотея Темнишка и Петка (Параскева) Търновска), с оглед изясняване на проблемите за съжителството на различните жанрови особености. Всъщност присъствието на това явление не е еднакво във всички негови агиографски съчинения. Ще се спра само на най-яркия пример – „Житие на Петка Търновска”. В заглавието на тази си творба Евтимий подчертава, че това е житие: „Житіе и жизнь прѣподобныѣ матере наше Петкы, въ немже и како прѣнесена въстѣхъ въ прѣславный градъ Тръновъ, съписано крѣ Евѣиміемъ, патріархомъ Тръновскыимъ”¹¹. Както виждаме, дори с една дума авторът не загатва за наличието на първостепенна тържествена реторическа проза у него, докато за присъствието на летописен разказ за съдбата на мощите на светците съобщава. Всъщност в това съчинение на Евтимий Търновски, определено от него в наслова му като житие, съществува симбиоза между три жанра: житие, похвално слово и летопис. Симбионта летопис (симбионт – който съжителства, който живее заедно с другите)¹² срещаме и у другите Евтимиеви жития, а и в някои от похвалните му слова, мощите на чиито герои са пренесени от българските царе в Търново. Евтимий Търновски умело насища тези летописни разкази с родолюбиви чувства. Посочената особеност на Евтимиевите разкази за съдбата на мощите е забелязана и от други изследвачи: „Интересът на Евтимий към историята на мощите на светците – пише Донка Петканова-Тотева – се диктува предимно от патриотични подбуди. Тя му дава повод да заговори за българската история и за юначните и благочестиви български царе...”¹³.

Наличието на панегирични елементи, характерни за похвалните слова в житието на Петка Търновска, е посочвано неведнъж от нашите специалисти. Акад. Петър Динеков ги нарича „възвишена религиозна лирика”: „Някои моменти от неговите (Евтимиевите – бел. Г. Д.) жития представят образци на възвишена религиозна лирика (особено в житието на Петка Търновска)”¹⁴.

Тази „възвишена религиозна лирика”, или както други я наричат, „тържествена реторическа проза”¹⁵ е всъщност най-характерният белег на похвалното слово изобщо.

За присъствието на панегирични елементи в житието на Петка Търновска говори и Красимир Станчев, изтъквайки, че то съдържа „и всички необходими съставки на похвалното слово”¹⁶. Споменатите „съставки на похвалното слово” в това житие всъщност е присъствието на жанра похвално слово в него. А тук, както беше посочено, присъства и един трети симбионт – летописът.

Симбиозата на жанровете се среща и в похвалните слова на Евтимий Търновски. Най-яркият пример сред четирите му похвални слова е

„Похвално слово за Константин и Елена” – („Євѣдїиѣ патриѣрха Търновскаго, Похвалноє светѣиѣ великиѣи и равноапостолиѣиѣ царєиѣ Константїноу и Еленѣ”¹⁷. Агиографските и летописните пасажии в това похвално слово са толкова обширни, че то зазвучава в определени моменти като житие, а в други като летописен разказ.

Житийният жанр присъства като симбионт и в други похвални слова на Евтимий Търновски, но не в такава степен, както в Похвално слово за Константин и Елена. Там, където последният търновски патриарх е имал на разположение достатъчно богати извори, съдържащи данни за живота на героя на словото, той без колебание вмъква тия агиографски елементи в текста му.

Сравнявайки похвалните слова на Евтимий Търновски и на Климент Охридски, проф. д-р Донка Петканова-Тотева открива различия в тях тъкмо в присъствието на епическото (агиографското) начало на Евтимиевите слова. „Ако словата на Климент – пише тя – могат да се нарекат лирически творби в проза, похвалите на Евтимий можем да определим като лироепически произведения”¹⁸.

Тези особености на похвалните слова на Евтимий Търновски намират място и в книжовното творчество на неговите преки ученици Григорий Цамблак и Йосаф Бдински, и по-специално в „Похвално слово за Евтимий Търновски” и „Похвално слово за Филотея Темнишка”. Но на тях сега няма да се спираме, за да отделим внимание на това явление в един по-късен етап от развитието на българската литература – втората половина на XV в., когато живеят и творят някои по-далечни следовници на Патриарх Евтимий.

Какво вече споменах, другият книжовник, представител на втората условна група писатели от Търновската книжовна школа, в чието творчество срещаме симбиоза на жанровете, на когото ще отделя внимание, е Димитър Кантакузин. Веднага искам да направя едно уточнение. Не във всички Кантакузинови произведения срещаме явлението; Кантакузин има съчинения, каквито са двете му похвални слова – за Димитър Солунски и за Николай Мирликийски, – които носят само жанровите белези на похвалното слово. В тях не откриваме посочената симбиоза, характерна за Евтимиевите похвални слова и жития.

В други Кантакузинови произведения обаче като „Житие с малка похвала на Иван Рилски”, „Молитва към Богородица” и „Послание до domestik Исая” симбиоза между жанровете съществува. В първите две споменати произведения това е отбелязано още в заглавията им.

Известно е, че Димитър Кантакузин написва житие на рилския светец, след като за него вече съществуват няколко: Народното житие на Иван Рилски, Житието, написано от византийския писател и управител на София Георги Скилица, житието, сътворено от Евтимий Търновски, както и двете проложни жития от XIII и XIV в.¹⁹ Кантакузин създава житие на рилския светец, което се отличава от сътворените по-рано за него агиографски творби, някои от които са му известни. Той успява да

стори това, като засили панегиричната част, включвайки в неговата композиция и специална похвала. Това той посочва още в заглавието на произведението си: „Дѣмитріа Кантакѡузѣина о житіи изложителное въ кратцѣхъ съ похвалою малою, иже въ стѣхѣхъ пробоуемоу и бѣгоуемоу ѿ цѣлю іѡанноу поустыинѣ рылскыи жителю, поноуженноу къ селюу ѿ нѣкоторыхъ томоу любезныхъ бывшоу, въ неслѣже и о прѣнесеніи и къзвращеніи моуи его, ѿ Трънова въ обитѣль тогѡ чѣню, иже въ Рылѣ“²⁰.

Както виждаме, писателят посочва още в заглавието, че в неговото житие на Иван Рилски съжителстват три жанра: житие, похвала и летописен разказ за пренасяне на мощите на светеца от Търново в Рила. Димитър Кантакузин, както и редица други книжовници от старата българска литература, чувства задължение още в наслова да съобщи какви жанрови елементи съдържа творбата му.

Съществуването на различни жанрове в Кантакузиновото житие на Иван Рилски е забелязано още от Йордан Иванов, макар че той говори за тях като за отделни части: „Кантакузиновото житие с похвала на св. Иван Рилски е оригинално самостоятелно произведение. За биографската част авторът е използвал от дотогавашните жития на светеца Скилицовата и Евтимиевата редакция, както и други някои сега неизвестни извори и предания. Хронологията обаче за епизодите у Кантакузин не съвпада точно с реда у Скилица и у Евтимий; и дори това, което е научил от своите извори, той предава по своему. Лично на Кантакузин принадлежи частта за турското нашествие, за обновата на манастира и за преноса на св.-Ивановото тяло, а така също и похвалната, патетичната част на произведението“²¹.

Летописният разказ в Кантакузиновото житие на Иван Рилски заедно с Рилската повест на Владислав Граматик са послужили за основа при създаването на две нови редакции на Рилската повест²². Явно е, че по-късните книжовници са гледали на този симбионт като на самостоятелен ценен извор.

Симбиозата на жанровете съществува особено ясно в Кантакузиновата „Молитва към Богородица“. Тази популярна негова творба, известна сега в 42 преписа, има две редакции: основна и съкратена. В заглавието на основната редакция, в която вероятно се е запазил авторовият първообраз, са посочени жанровете, които съжителствуват в нея: „Мѣтва съ оумилѣніи къ прѣстенъ вѣще нашии госпожи Бѣди и малою похвалою, твореніи Димитріа Кантакѡузѣина по стѣхѡмъ, сладчайша мѣда и съта“²³. В съкратената редакция на молитвата, позната засега само в 3 преписа, е съкратено и заглавието, тъй като в текста ѝ не съществува симбиоза на жанровете, характерна за основната редакция: „Мѣтва прѣстенъ Бѣдѣ оумилѣтѣна“²⁴.

Като разглежда проблемите на композицията, жанра и жанровия ансамбъл, Кр. Станчев споменава и това произведение на Димитър Кантакузин, посочвайки правилно жанровите симбионти, но не ги разглежда като съжителство, а като обединение на самостоятелни жанрове. „Подобен пример – пише той – в сферата на небогослужебната поезия ни

предлага Кантакузиновата „Молитва към Богородица“, в която в едно композиционно цяло са обединени три принципно самостоятелни поетически жанра – плач, молитва и похвала²⁵. А „обединението“ по същество е съжителство, симбиоза.

Вече беше споменато, че не във всички свои произведения, в които допуска симбиоза на жанровете, Кантакузин посочва това още в заглавието им, както го е сторил в „Житие с малка похвала на Иван Рилски“ и в „Молитва към Богородица“. Такъв е случаят с неговото „Послание до доместик Исай“. В заглавието четем: *Посланиѣ ѿтѣмъ въ сѣнникѣ и домѣстикъ къ Исая грѣшны Димитріѣ Кантакузинъ ѿ гѣ рѣкати се късега млю за ме млити се*²⁶. Както се вижда, в този наслов не намираме дори загатване, че в текста присъства някакъв друг жанр, освен епистоларния.

Това Кантакузиново послание, запазено само в един препис²⁷, беше публикувано за пръв път преди двайсетина години (1971) от гръцкия учен проф. Антоан-Емил Тахиаос²⁸, а у нас беше публикувано съвсем наскоро²⁹. Части или по-точно цитати от него – в превод на сръбски език, са публикувани по-рано (1965 г.) от сръбския учен Джорже Трифунович³⁰.

Познато до скоро у нас само по библиографски данни, това Кантакузиново съчинение беше само споменавано в научната литература³¹. А когато неговият текст беше внимателно разчетен по белградския ръкопис, се оказа, че всъщност в него има съжителство между два жанра³². В своето послание до доместик Исай писателят включил по молба на доместика и едно свое поучително слово.

Интересно в случая е това, че докато в заглавието на съчинението не само че не се споменава, но не се загатва дори за съжителство между послание и поучително слово, в текста това е сторено. Димитър Кантакузин и сега остава верен на себе си – когато допуска симбиоза на жанровете, той я отбелязва или в заглавието, или в текста.

Посланието на Димитър Кантакузин до доместик Исай е преписано на 90 страници (малък формат). На първите 7 страници (от л. 124^б до л. 127^б) той разказва по какъв повод пише на уважавания доместик, споменава за полученото от него писмо и за поръката му да напише едно слово. В духа на средновековната традиция Кантакузин се смята за неспособен да стори това и сам си задава риторичния въпрос: *И ѿ кѣ въ мнѣ дѣхъвна словеса, нестежавѣи ми дарованїа дѣхъ* (л. 126^б)³³. Въпреки колебанието си той слага началото на поръчаното слово, като посочва: *ѿ зде боуди нам начети слѣ* (л. 127^б). И след една фраза на същата страница в ръкописа е отбелязано с киновар: „*Сы когѣ здело слѣ*.” (л. 127^б). Словото се оказва твърде пространно. Края му намираме едва в началото на л. 167^а, където чрез често срещана в средновековната литература формула се изказва прослава на християнския бог след споменаване на името му: „...Хѣ Ісѣ Гѣ нашѣм, емѣ слѣ и дрѣва въ вѣки вѣкѣ” (л. 167^а).

Твърде близък до този финал е и финалът на цялото произведение: *слѣ и поклонанїе, чѣ и дрѣжава въ вѣки вѣкѣ аминѣ* (л. 169^а). Тук не случайно е добавил на края „аминь” (л. 169^а). След това, на последните 5

страници, продължава посланието. В неговите последни редове срещаме на две места извинението на Димитър Кантакузин пред доместика, че не успял да напише по-голямо слово: „Прѣими оуспѣдное сѣ малое слово поа'ше ко сего навѣзмого послати ти“ (л. 167⁶).

Ако направим равностетка на обема на двата симбионта, ще видим, че словото на Кантакузин е много по-обширно, отколкото цялото съчинение, поучителното слово заема 78 страници, а същинското послание – 12 страници (7 в началото и 5 в края на творбата).

Тук няма да се спирам на интересното съдържание на Кантакузиновото слово – това вече съм сторил другаде³⁴. В него писателят говори за човешките добродетели и тяхното състояние през XV в., за любовта към християнския бог, за края на света, за смъртта и пр.

Цялото произведение, в което се срещаме с интересна симбиоза между послание и поучително слово, е ценен документ за духовните вълнения на този голям български писател, чието творчество има общобалканско значение. И двата симбионта (посланието и словото) съдържат любопитни вести за живота на балканските народи през втората половина на XV в., когато турските завоеватели са стъпили здраво на Балканския полуостров и когато мисълта за освобождение е много по-нереална, отколкото мисълта за настъпване на края на света.

Проблемите около симбиозата на жанровете в творчеството на писателите от Търновската книжовна школа все още чакат детайлно проучване. Тук беше направен само скромнен опит – въз основа на наблюдения върху част от произведенията на двама писатели Евтимий Търновски и Димитър Кантакузин – да се изяснят някои от тях.

Появата на симбиоза на жанровете не е случайно явление. До нея се стига, както изтъкна акад. Д. С. Лихачов, „не без участието на художествени изисквания“³⁵. А за писателите от Търновската книжовна школа – известно е това – са характерни и високи критерии за художественост и стремеж към съвършенство на художественото слово.

БЕЛЕЖКИ

¹ Д. Петканова-Тотева. Нови черти на похвалното слово през XIV – XV в. – В: Търновска книжовна школа, т. I, С., 1974, с. 89–112.

² Г. Даничев. Димитър Кантакузин. С., 1979, с. 130–132; Страници из историята на Търновската книжовна школа. С., 1983, с. 164–166.

³ Д. С. Лихачев. Система литературных жанров древней Руси. — Славянские литературы. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов (С., септември, 1963), М., 1963.

⁴ Д. С. Лихачев. Поэтика древнерусской литературы. Ленинград, 1967.

⁵ Д. С. Лихачев. Сб. Славянские литературы, VI Международный съезд славистов. Доклады советской делегации, М., 1968, с. 5–48.

⁶ Д. С. Лихачев. Старославянските литератури като система. — Литературна мисъл, кн. 1, 1969, с. 3–38.

⁷ Пак там, с. 21.

⁸ Пак там, с. 22—23.

⁹ Вж. Г. Д а н ч е в. 1) Димитър Кантакузин, с. 131; 2) Страници из историята на Търновската книжовна школа, с. 165.

¹⁰ Д. Петканова-Тотева. Цит. съч., с. 95.

¹¹ Цитирам по изданието на E m i l K a ł u z n i a s k i. „Werke des patriarchen von Bulgarien Euthimius (1375-1393), London, 1971, p. 59.

¹² Симбионт (рус. симбионт, нем. Symbiont, по гр. συμβίον, -οντος който живее заедно). Биол. -организъм, който живее в симбиоза. Вж. Речник на чуждите думи в бълг. език, С., 1982, с. 779.

¹³ Д. Петканова-Тотева. Цит. съч., с. 107.

¹⁴ П. Динев. Съдбата на българската литература през XIII и XIV в., Вж. Из историята на българската литература, С., 1969, с. 115.

¹⁵ Д. Петканова-Тотева. Цит. съч., с. 90.

¹⁶ Кр. Станчев. Цит. съч., с. 84.

¹⁷ E. K a ł u z n i a s k i. Werke..., p. 103.

¹⁸ Д. Петканова-Тотева. Цит. съч., с. 93.

¹⁹ Вж. Й. И в а н о в. Жития на св. Иван Рилски, Год. СУ, истор. филолог. фак., 32, 1936.

²⁰ Б. Ангелов, Г. Д а н ч е в, С т. К о ж у х а р о в, Г. П е т к о в. Димитър Кантакузин, Събрани съчинения, С., 1989, с. 26.

²¹ Йор. Иванов. Цит. съч., с. 25.

²² Димитър Кантакузин. Събр. съч., с. 26.

²³ Пак там, с. 112.

²⁴ Пак там, с. 128.

²⁵ Кр. Станчев. Цит. съч., с. 84—85.

²⁶ Димитър Кантакузин. Събр. съч., с. 145.

²⁷ Ръкопис № 17, Библиотеката на сръбската патриаршия, Белград.

²⁸ A n t o i n e - E m i l l e T a c h i a o s, Nouvelles considérations sur l'oeuvre litteraire de Démétrius Cantacuzene. Cyrillo-Methodianum, Thessaloniki, 1971, p. 141—151.

²⁹ Димитър Кантакузин. Събр. съч., с. 145—169.

³⁰ Д ж. Т р и ф у н о в и ъ. Стара книжевност, т. I, Београд, 1965, с. 483—504.

³¹ П. Динев. Стара българска литература, ч. II, С., 1953, с. 133; Б. А н г е л о в. Димитър Кантакузин, История на българската литература, т. I, С., 1962, с. 374; В. С л. К и с е л к о в. Проуки и очерти по старобългарската литература, С., 1956, с. 335

³² Г. Д а н ч е в. Димитър Кантакузин, с. 130—132.

³³ Този, а и всички следващи цитати от Послание до доместик Исая, са взети от изданието му — Димитър Кантакузин. Събр. съч., с. 145—169.

³⁴ Г. Д а н ч е в. Димитър Кантакузин, с. 130—143.

³⁵ Д. С. Л и х а ч е в. Старославянските литератури като система, с. 23.